

EUROPA WSCHODNIA

Skrypt dla studentów
w zakresie studiów wschodnich

pod redakcją
Huberta Łaszkiewicza
Ireny Wodzianowskiej

Lublin 2012

Recenzenci

Dr hab. Mirosław Filipowicz, prof. KUL

Dr hab. Witold Kołbuk, prof. KUL

Korekta, skład, adiustacja

i opracowanie graficzne:

Oficina Wydawnicza *edytor.org*

Lidia Ciecierska

Wydawnictwo KUL

ul. Zbożowa 61, 20-827 Lublin

tel. 81 740 93 40, fax 81 740 93 50

© by Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2012

Publikacja jest dystrybuowana bezpłatnie

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

Projekt „Wykwalifikowana kadra szansą na lepsze jutro – studia podyplomowe i kursy dokształcające” współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Wprowadzenie	6
--------------------	---

HISTORIA I POLITYKA

Monika Krajewska	
<i>Historia Europy Wschodniej</i>	11
Bogumił Szady	
<i>Geografia polityczna Europy Wschodniej</i>	25
Wojciech Gizicki	
<i>Elementy nauk politycznych</i>	36
Tomasz Panfil	
<i>Systemy prawne i polityczne na obszarze postsowieckim</i>	48
Tomasz Panfil	
<i>Współczesne problemy kulturowe i polityczne</i>	62
Wojciech Gizicki	
<i>Polityka partnerstwa wschodniego</i>	72
Ewa Rzeczkowska	
<i>Unia Europejska a Europa Wschodnia – zarys tematyki</i>	84

RELIGIA

Hubert Łaskiewicz	
<i>Historia religii w Europie Wschodniej. 1000-2000</i>	97
Józef Szymański	
<i>Kościół katolicki na obszarze Europy Wschodniej</i>	115

Laurent Tatarenko	
<i>Od zgody Kościołów do Kościoła lokalnego. Cerkiew unicka w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.</i>	131
Piotr Siwicki	
<i>Kościół greckokatolicki w XIX- XXI w. Przemiany tożsamości</i>	144

SPOŁECZEŃSTWO I KULTURA

Andrzej Frejlich	
<i>Dziedzictwo wielokulturowe Europy Wschodniej</i>	159
Monika Krajewska	
<i>Procesy narodotwórcze w Europie Wschodniej</i>	174
Marzena Kruk	
<i>Europa Środkowo-Wschodnia: społeczeństwo i kultura</i>	186
Mirosława Kawecka	
<i>Etnologia i etnografia obszaru studiów</i>	197
Piotr Rachwał	
<i>Procesy demograficzne w Europie Wschodniej (XIX-XX w.)</i>	211

EKONOMIA

Kazimierz Kłosiński	
<i>Przyczynek do współczesnej ekonomii politycznej</i>	227
Jarosław Kuśpił	
<i>Węzłowe kwestie ekonomiczne krajów postsowieckich</i>	245
Marzena Kruk	
<i>Partnerstwa w Programie Operacyjnym Kapitał Ludzki</i>	257

Miło nam oddać do Państwa rąk skrypt dla interdyscyplinarnych studiów wschodnich, który umożliwi zapoznanie się z historią, kulturą i sztuką krajów regionu. Teksty w nim zawarte przybliżą także obecną sytuację Kościoła katolickiego na Wschodzie oraz doktrynę i socjografię prawosławia, pozwolą na poszerzenie wiedzy o kwestie związane z kulturą ludową i mentalnością mieszkańców. Analiza aktualnej tematyki społecznej i gospodarczej, tendencji politycznych, funkcjonowaniem państw postradzieckich pozwoli na lepsze zrozumienie dzisiejszej Europy Wschodniej.

Irena Wodzianowska

niem systemu totalitarnego. Rozciągające się władztwo Rosji nad mniejszymi narodami zamieszkującymi Europę Wschodnią przez całe stulecia aż do lat dziewięćdziesiątych XX wieku uniemożliwiało uzyskanie przez nie wolności i niepodległości.

W niniejszym artykule historia Europy Wschodniej została przedstawiona jedynie w krótkim zarysie, lecz jej bogactwo jest niezwykle i ogromne. Ziemie zamieszkiwane przez narody na wschodzie Europy posiadają piękną tradycję i kulturę. Wszystkie współtworzą wielkie i niejednokrotnie burzliwe dzieje Europy Wschodniej.

Geografia polityczna Europy Wschodniej

Zarówno pojęcie „geografii politycznej” jak i termin „Europa Wschodnia” w świetle obowiązującej literatury przedmiotu nie są do końca jednoznaczne. W przypadku geografii politycznej wpłynął na to przede wszystkim zmieniający się w ciągu ubiegłego wieku zakres rzeczowy dyscypliny określanej tym mianem oraz złożone relacje między geografiami polityczną i geopolityką. Liczne kontrowersje budzą także kryteria służące budowaniu definicji „Europy Wschodniej”.

Publikowane w języku polskim po 2000 roku podręczniki „geografii politycznej” odnoszą to pojęcie do takich terminów, jak: geopolityka, globalizacja czy ekopolityka. Dyscyplina ta, choć wielu kwestionuje charakter geografii politycznej jako odrębnej nauki, najczęściej traktowana jest jako część nauk geograficznych, w której istotny dział geografii stanowi człowiek – *human geography*¹, przez co wykazuje ona silne związki z naukami humanistycznymi, głównie historią. Spotkać można także klasyfikacje zaliczające geografie polityczną do nauk politycznych². W dość powszechnym ujęciu, niezależnie od różnic w klasyfikacji, geografia polityczna zajmuje się wzajemnym oddziaływaniem przestrzeni geograficznej i procesów politycznych. Jednym z głównych zadań geografii politycznej jest także badanie i analizowanie zróżnicowania politycznego przestrzeni geograficznej, które wynika przede wszystkim z rozwoju historycznego, w tym uwarunkowań kulturowych, językowych, etnicznych i religijnych³.

¹ J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987, s. 7, 15–17; M. Blacksell, *Geografia polityczna*, Warszawa 2008, s. 15.

² S. Otok, *Geografia polityczna. Geopolityka. Ekopolityka. Globalistyka*, Warszawa 2009, s. 8; por. też L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Warszawa 2009.

³ Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, s. 7; Otok, *Geografia polityczna*, s. 8.

Niemniej trudności od określenia zakresu rzeczowego sprawia precyzyjne wyznaczenie zasięgu terytorialnego niniejszego opracowania. Już na pierwszy rzut oka uwagę zwracają różnice w ukształtowaniu powierzchni oraz klimacie między wschodnią i zachodnią częścią kontynentu. O ile zachodnia część Europy ma ukształtowanie bardzo zróżnicowane (wyspy, półwyspy, góry) oraz klimat atlantycki, to wschód kontynentu jest zdecydowanie bardziej równinny i ma surowsze warunki atmosferyczne.

Zarówno rozumienie terminu „Europa Wschodnia”, jak i obszar określany tą nazwą, ulegały ewolucji i zmianom. Upowszechniony w okresie zimnej wojny stereotypowy, idący za politycznym, podział Europy na Europę Zachodnią i Wschodnią pobrzmiewa nadal w oficjalnych dokumentach międzynarodowych, np. w klasyfikacji regionalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych⁴ oraz w niektórych publikacjach naukowych⁵.

Coraz intensywniej przebija się w świadomości europejskiej i światowej, wypracowany jeszcze w okresie zimnej wojny, termin Europy Środkowo-Wschodniej jako obszaru obejmującego kraje, które uczestniczą „tak w greckim, jak i rzymskim nurcie starożytnej i chrześcijańskiej tradycji europejskiej”⁶. Odmienną od *stricte* geograficzno-fizycznej czy też politycznej perspektywę **oddaje** klasyfikacja językowa ONZ, która rozбивa „polityczną” Europę Wschodnią na kilka obszarów językowych: Europę Wschodnią traktowaną łącznie z centralną i środkową Azją, Europę Środkowo-Wschodnią traktowaną łącznie z Europą Południowo-Wschodnią oraz obszar krajów bałtyckich⁷. Klasyfikacja ta jest o tyle istotna, że **oddaje** również ważne dla geografii politycznej regionu zróżnicowanie kulturowe.

⁴ Państwa Europy Wschodniej, zgodnie z *Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings* [dostęp: <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>, 27 września 2011 r.]: Białoruś, Bułgaria, Czechy, Węgry, Polska, Mołdawia, Rumunia, Rosja, Słowacja, Ukraina.

⁵ M.in. *Eastern Europe: Politics, Culture and Society since 1939*, ed. S.P. Ramet, Indiana University Press 1998, s. 15–16 (używa też zamiennie terminu Europa Wschodnia i Europa Środkowo-Wschodnia).

⁶ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, s. 161–162; T. Chynczewska-Hennel, *Ewolucja pojęcia „Europa Środkowo-Wschodnia*, „Україна в Центральнo-Схiднiй Європi”, 4 (2004), s. 13.

⁷ Linguistic/Geographical Divisions [dostęp: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/divisions.html>, 27 września 2011 r].

Pozostawiając nieco na marginesie dalsze rozważania metodologiczne związane z kryteriami wyznaczającymi zasięg Europy Wschodniej (geograficzne, polityczne, historyczne, kulturowe), za kluczowy zostanie przyjęty podział cywilizacyjny, dzielący Europę między cywilizację zachodniego chrześcijaństwa oraz bizantyńską. Mimo wątpliwości związanych z wyznaczaniem granic linearnych dla zjawisk kulturowych, językowych czy religijnych przyjęto podział zaproponowany przez P. Eberharda⁸, zgodnie z którym Europa Wschodnia obejmuje Białoruś, Ukrainę oraz europejską część Rosji (**ryc. 1**).

Europa Wschodnia zajęła istotne miejsce w jednej z pierwszych, często komentowanej także współcześnie, doktryn geopolitycznych, której autorem był H.J. Mackinder (1861–1947). Ze swojej analizy, która objęła uwarunkowania klimatyczne oraz najważniejsze migracje ludności i konflikty wojenne, wyprowadził tezę serca Eurazji (Heartland), które miało być geograficzną osią historii świata⁹. Istotę jego doktryny wyrażają trzy krótkie zdania z 1919 roku:

*Kto rządzi Europą Wschodnią, ten panuje nad sercem kontynentu;
Kto rządzi sercem kontynentu, ten panuje nad wyspą świata;
Kto rządzi wyspą świata, ten panuje nad światem*¹⁰.

Doktrynę Mackindera, w myśl której dla światowego układu sił decydujące jest panowanie nad Europą Wschodnią, jako rdzeniem *Heartlandu*, potwierdziły dobitnie wydarzenia całego XX wieku, zwłaszcza dwie wojny światowe, których losy decydowały się właśnie w tej części świata.

⁸ P. Eberhardt, *Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską na kontynencie europejskim*, „Przegląd Geograficzny”, 76 (2004), z. 2, s. 184. Bardzo podobnie zasięg Europy Wschodniej wyznaczyli w swojej pracy R.C. Ostergren, M. Le Bossé, *Europeans. A Geography of People, Culture, and Environment*, New York 2011, s. 21 (mapa), 30–31. Por. też J. Bański, *Polska i Europa Środkowo-Wschodnia w koncepcjach podziału Europy*, [w:] *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, red. P. Eberhardt, Warszawa 2008, s. 121–134.

⁹ H.J. Mackinder, *The geographical pivot of history*, „The Geographical Journal” 23 (1904), s. 421–437.

¹⁰ „Who rules East Europe commands the Heartland; Who rules the Heartland commands the World-Island; Who rules the World-Island commands the world”, H.J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*, London 1919, s. 194.

Ryc. 1. Aktualna granica między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską w Europie

Źródło: Eberhardt, *Koncepcja granicy między cywilizacją*, s. 184.

Pomijając szczegółową analizę innych XX-wiecznych doktryn, które w mniejszym lub większym stopniu odnosiły się do przedstawionej wyżej tezy Mackindera, warto zatrzymać się jeszcze nad miejscem Europy Wschodniej w jednej ze współczesnych regionalizacji geopolitycznych. Właśnie na tym obszarze Samuel

Huntington (1927–2008), który źródło przyszłych konfliktów upatruje w różnicach kulturowych, wyznaczył granicę między cywilizacją zachodnią (podgrupa europejska) a cywilizacją prawosławną. Jednocześnie przedstawił w interesujący sposób drogi i kierunki, w jakich może podążać Rosja, której pozycja ma kluczowe znaczenie dla geografii politycznej Europy Wschodniej¹¹.

Doktryna „zderzenia cywilizacji” Samuela Huntingtona dotyczyła głównie genezy przyszłych konfliktów, których tłem i podłożem mają być różnice kulturowe i cywilizacyjne. W przypadku dziejów Europy Wschodniej, które cechowała niezwykła dynamika skutkująca licznymi zmianami terytorialnymi (w samym XX wieku granice państw zmieniały się w tej strefie trzykrotnie), ten konflikt cywilizacyjny i kulturowy jest widoczny od samego początku kształtowania się organizmów politycznych. Zbudowana w okresie nowożytnym koncepcja przedmurza chrześcijaństwa zachodniego dotyczyła zarówno „zderzenia” Europy łacińskiej (u Huntingtona nazywanej cywilizacją zachodnią) z cywilizacją prawosławną i protestancką, jak i z kulturą islamu¹². W XIX wieku do głosu doszły pogłębiające się różnice społeczne (prawa polityczne i swobody obywatelskie) i ekonomiczne (kapitał i przemysł) między Europą Zachodnią i Rosją¹³. W konsekwencji rewolucji w Rosji doszedł do tego podział ustrojowy i polityczny między modernizującymi się demokracjami zachodnimi a Związkiem Radzieckim. Obecne „starcie cywilizacji” ma więc charakter już nie tylko kulturowy czy religijny, ale wiąże się także z odmiennymi modelami życia społecznego i ekonomicznego oraz innymi tradycjami prawno-politycznymi.

Obie wymienione wyżej doktryny zakładają, że geografia polityczna Europy Wschodniej jest zdeterminowana przez pozycję oraz znaczenie Rosji. Imperium Rosyjskie osiągnęło największy zasięg terytorialny w połowie XIX wieku, kiedy sięgało od ziem polskich na zachodzie po Alaskę na wschodzie. Na Kaukazie walczyło o pozycję z Turcją i Persją, zaś w Azji południowej i wschodniej z Japonią, Chinami i Mandżurią. Mimo, że zasięg terytorialny państwa radzieckiego

¹¹ Na temat zderzenia cywilizacji prawosławnej i zachodniej zob. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997, s. 198–205.

¹² N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 1: *Od początków do 1795 r.*, Kraków 1993, s. 219.

¹³ „Rosja poszła swoją własną drogą. Choć geograficznie częściowo europejska, rozwinęła system rządów przypominający model orientalny, który aż do czasów współczesnych odmawiał własności prywatnej jakiegokolwiek prawnego statusu”; R. Pipes, *Własność a wolność*, Warszawa 2000, s. 240.

był nieco mniejszy w porównaniu z Rosją carską, to Związek Radziecki pozostawał głównym decydem politycznym w Europie Wschodniej aż do 1989 roku. Dzisiejsza Rosja, na skutek zmian terytorialnych w latach 1989–1991, jest organizmem zdecydowanie mniejszym. Utraciła bezpośrednią kontrolę nad bogactwami naturalnymi Ukrainy, Kazachstanu, Gruzji czy Uzbekistanu. W dużym uproszczeniu można powiedzieć, że upadek tego imperium kolonialnego polegał na utracie kolonii leżących na jego peryferiach. Przykładem mogą być Białoruś i Ukraina w Europie Wschodniej czy Armenia, Azerbejdżan i Gruzja na Kaukazie południowym¹⁴. Poniesione straty terytorialne nie oznaczają jednak utraty pozycji najważniejszego państwa w Europie Wschodniej – Rosja pozostaje nadal największym terytorialnie państwem na świecie oraz posiada olbrzymi potencjał ekonomiczny, który decyduje dzisiaj o jej pozycji politycznej w regionie.

Ostatnie dwie dekady po upadku ZSRR przyniosły wznowienie dyskusji na temat miejsca Rosji na mapie geopolitycznej Europy, zwłaszcza Europy Wschodniej. Przypomina się dzisiaj klasyfikację imperium Wienamina Siemionowa Tienszanskiego (1870–1942), który zbudował alternatywną dla „Heartlandu” Mackindera teorię geopolityczną. Na bazie obserwacji procesów historycznych wyróżnił trzy metody budowania potęgi mocarstwowej (imperialnej): pierścieniowy (np. Imperium Rzymskie wokół Morza Śródziemnego), punktowy (Imperium Brytyjskie) oraz kontynentalny (Rosja, Stany Zjednoczone). Powodzenie budowania potęgi w oparciu o model kontynentalny, który stosował do swojej ojczyzny, zależy od wyrównania różnic w poziomie rozwoju demograficznego i ekonomicznego między centrum i peryferiami¹⁵.

Miejsce Rosji w przestrzeni europejskiej i światowej jest także szeroko dyskutowane w zachodniej literaturze geograficzno-politycznej. Generalnie i przy dużym uproszczeniu przyjmuje się tutaj trzy punkty widzenia:

- pierwszy traktuje Rosję jako część cywilizacji zachodniej (europejskiej),
- drugi – umiejscawia Rosję bardziej w perspektywie wschodniej (azjatyckiej) niż zachodniej (europejskiej),

¹⁴ M.S. Blinnikov, *A geography of Russia and its neighbors*, Nowy Jork 2011, s. 121–124.

¹⁵ J. Potulski, *Wienamin Siemionow Tien-Szanskij jako twórca rosyjskiej szkoły geopolityki*, „Przegląd Geopolityczny”, 1 (2009), s. 49–50. Por też. Blinnikov, *A geography of Russia*, s. 130; A. Treivish, *A New Russian Heartland: The Demographic and Economic Dimension*, „Eurasian Geography and Economics”, 46 (2005), nr 2, s. 123.

- trzeci – upowszechniony szczególnie przez teorię „zderzenia cywilizacji” S. Huntingtona – wyodrębnia Rosję w odrębny euroazjatycki subkontynent (cywilizację)¹⁶. Ten ostatni pogląd współgra w pewnym sensie z koncepcjami, które pobrzmiewają mocno i dzisiaj (A. Dugin), a które można określić jako wielkoruskie, tj. przypisujące Rosji szczególne miejsce w dziejach („Trzeci Rzym”, słowianofilstwo, euroazjatyzm)¹⁷.

Jednym z ostatnich akordów debaty na temat miejsca geopolitycznego Rosji była realizacja projektu badawczego „A New Russian Heartland” zainicjowanego przez M. Bradshawa w 100-lecie opublikowania *The geographical pivot of history* H. Mackindera oraz 40-lecie monografii D. Hoosona (*A New Soviet Heartland*)¹⁸. Podsumowanie oraz wnioski z realizacji tego projektu, w ramach którego została podsumowana sytuacja ekonomiczna, demograficzna oraz geopolityczna Rosji na początku trzeciego tysiąclecia, znalazły się w cytowanej już publikacji A. Treivisha. Biorąc pod uwagę trzy elementy, które Bank Światowy określa jako główne cechy kraju (obszar, zaludnienie i produkt krajowy), zdefiniował on w czterech punktach typologiczny obraz współczesnej Rosji:

- demograficznie należy ona do „świata zachodniego”, głównie ze względu na niski poziom przyrostu naturalnego,
- społeczno-ekonomicznie zaliczana jest do krajów tzw. rynków wschodzących Europy Wschodniej,
- geograficznie przypomina grupę rozległych krajów takich, jak USA i Kanadę, częściowo także Brazylię i Chiny,
- politycznie jest względnie izolowana i mająca spory z krajami postsowietickimi, które usiłuje utrzymać w swojej strefie wpływów¹⁹.

¹⁶ Blinnikov, *A geography of Russia*, s. 130–131.

¹⁷ В.А. Колосов, Н.С. Мироненко, *Геополитика и политическая география*, Москва 2001, s. 138–173.

¹⁸ Mackinder, *The geographical pivot of history*; D. Hooson, *A New Soviet Heartland*, Londyn – Toronto – Nowy Jork 1964.

¹⁹ W 2001 roku Rosja zajmowała pierwsze miejsce na świecie pod względem wielkości terytorium, szóste (w 2009 r. – dziewiąte) miejsce pod względem liczby ludności oraz dziesiąte (w 2009 – szóste) pod względem produktu krajowego (GDP), Treivish, *A New Russian Heartland*, s. 127, 131; Blinnikov, *A geography of Russia*, s. 125.

Jak wynika z powyższego, współczesne analizy geopolityczne przywiązują bardzo dużą wagę do czynników ekonomicznych i społeczno-politycznych, pozostawiając nieco na uboczu elementy kulturowe takie, jak: język, tożsamość narodowa czy religijna. Mając na uwadze konflikty ostatnich dziesięcioleci (była Jugosławia, Kaukaz), nie należy jednak lekceważyć uwarunkowań kulturowych. Tym bardziej, że wyniki badań nad strukturą etniczną, językową i religijną poszczególnych państw wskazują na istniejącą korelację między stopniem kulturowego zróżnicowania społeczeństwa a poziomem rozwoju ekonomicznego.

Warto w tym miejscu przytoczyć amerykańskie badania nad frakcjonalizacją etniczną i językową różnych rejonów świata, w tym także w Europie Wschodniej, prowadzone po roku 2000²⁰. W analizach tych zostały wykorzystane dane radzieckie z 1964 roku opublikowane w Atlasie Narodov Mira oraz współczesne dane z początku poprzedniej dekady (2001–2002). Współczynnik frakcjonalizacji (ELF) dla krajów Europy Wschodniej i Środkowej wyniósł 0,315 (przy czym stopień zróżnicowania etnicznego był na poziomie 0,366, językowego – 0,320, zaś religijnego – 0,491. Europa Zachodnia i Południowa jest zdecydowanie bardziej homogeniczna: współczynnik frakcjonalizacji wyniósł tutaj 0,147 (zróżnicowanie etniczne – 0,177, językowe – 0,196, religijne – 0,311)²¹. Wszyscy autorzy są zgodni co do związków między współczynnikiem frakcjonalizacji etnolingwistycznej i religijnej a rozwojem ekonomicznym, podatnością obszarów na konflikty oraz jakością i poziomem instytucji państwa. Tezy te argumentuje się najczęściej przykładami konfliktów w państwach afrykańskich, ale nie tylko.

Jeżeli na zagadnienie zróżnicowania etnicznego, wyznaniowego czy językowego popatrzeć w perspektywie historycznej, to należy zauważyć upadek w ciągu ostatniego stulecia wszystkich imperiów wieloetnicznych (Imperium Brytyjskie, Austro-Węgry i Związek Radziecki). W XIX wieku rozkładowi uległo także Imperium Osmańskie. Dzieje Europy Wschodniej pokazują przynaj-

mniej dwa państwa wieloetniczne i zróżnicowane religijnie, które nie zdołały utrzymać w całości swoich ziem: Rzeczpospolita Obojga Narodów oraz Związek Radziecki (Rosja). W tym kontekście bardzo interesująco jawi się problem kształtowania granic politycznych w tym regionie. Widoczny jest proces systematycznego dostosowywania granic politycznych do granic etnicznych. Ich obecny przebieg jest nie tylko wynikiem rozpadu Związku Radzieckiego, który dał niepodległość takim państwom, jak: Litwa, Białoruś czy Ukraina, lecz długiego i złożonego procesu historycznego. Wskazuje na to chociażby analiza porównawcza obecnych granic Ukrainy i Białorusi z granicami administracyjnymi przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Północna granica dawnych województw wołyńskiego i kijowskiego, należących do Rusi Koronnej w XVIII wieku, wyznacza w dużym przybliżeniu dzisiejszy północny zasięg Ukrainy²². Podobnie sprawa wygląda ze wschodnią granicą Białorusi, która jest mocno zbliżona do wschodnich rubieży Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVIII wieku (woj. witebskie, mścisławskie i mińskie)²³.

Największy wpływ na ukształtowanie obecnego przebiegu granic państw białoruskiego i ukraińskiego, a tym samym zachodniej granicy Federacji Rosyjskiej, miały podziały administracyjne wprowadzone w Rosji w XIX wieku, a następnie zmiany, jakie zaszły w wyniku pierwszej wojny światowej (pokój brzeski, traktat ryski). Zasadniczy kształt terytorialny, który z drobnymi zmianami przetrwał do dziś, Białoruś i Ukraina (jeszcze jako republiki radzieckie) uzyskały po II wojnie światowej, która przesunęła granice ZSRR na zachód, powiększając znacznie zarówno Białoruską SRR jak i Ukraińską SRR²⁴.

Jeżeli wziąć pod uwagę współczynniki zróżnicowania ekonomicznego oraz kulturowego, to właśnie Białoruś i Ukraina stanowią region najbardziej niestabilny i podatny na ewentualne zmiany geograficzno-polityczne. Szczególnie uwidacznia się to w podziale ekonomicznym, etniczno-językowym oraz reli-

²⁰ A. Alesina [i in.], *Fractionalization*, „Journal of Economic Growth”, 8 (2003), s. 155–194; N.F. Campos, V.S. Kuzeyev, *On the Dynamics of Ethnic Fractionalization*, „American Journal of Political Science”, 51, nr 3 (July 2007), s. 620–639.

²¹ Alesina [i in.], *Fractionalization*, s. 163, 184, 187–188: współczynniki ELF dla Rosji (1997–2001): etniczny – 0,2452, językowy – 0,2485, religijny – 0,4398; Ukrainy (1998–2001): etniczny – 0,4737, językowy – 0,4741, religijny – 0,6157; Białorusi (2001): etniczny – 0,3222, językowy – 0,4666, religijny – 0,6116; Polski (1998–2001): etniczny – 0,1183, językowy – 0,0468, religijny – 0,1712.

²² М. Крикун, Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел, Київ 1993, s. 128 [mapa]; zob. też P.R. Magocsi, J. Geoffrey, *Ukraine: A Historical Atlas*, Toronto 1985.

²³ Гістарычны атлас Беларусі. Беларусь са старажытных часоў да канца XVIII ст., т. 1, Warszawa – Mińsk 2008, red. М. Спірыдонаў, В. Мікалаевіч, П. Казанэцкі, s. 62–63.

²⁴ Zob. seria map tematycznych ukazujących zmiany granic w tej części Europy od XVI wieku w pracy T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006, s. 9–12. Por także Л. Казноў, А. Цітоў, *Беларусь на сямі рубяжах*, Mińsk 1993.

gijnym Ukrainy (wschód–zachód), co przekłada się na wszystkie wskaźniki życia społecznego i politycznego, włącznie z preferencjami wyborczymi oraz orientacją geopolityczną społeczeństwa (Europa, Rosja). Różnice jakie powstały w wyniku procesów historycznych, głównie poprzez przynależność do organizmów o odmiennej kulturze politycznej (Rzeczpospolita, Austro-Węgry, Rosja), widać także w koncepcjach dotyczących miejsca Ukrainy w Europie tworzonych w XIX i XX wieku przez rodzimych geografów politycznych²⁵.

Tabela 1. Główne elementy wyznaczające pozycję geopolityczną państw Europy Wschodniej oraz Polski

	Rosja	Białoruś	Ukraina	Polska
Obszar (km ²)	17 098 242	207 600	603 550	312 685
Zaludnienie (tys.)	138 740	9 577	45 135	38 442
Przyrost naturalny	(–0,47%)	(–0,36%)	(–0,62%)	(–0,06%)
Produkt krajowy (GDP, mld USD)	2 223	131	305	721
Wzrost ekonomiczny	4%	7,6%	4,2%	(3,8%)
Produkt krajowy (GDP, USD <i>per capita</i>)	15 900	13 600	6 700	18 800
Nakłady na zbrojenia (% GDP)	3,9%	1,4%	1,4%	1,71%
Grupy etniczne/ELF (1989–2002)	0,3493	0,3252	0,3636	0,0139
Grupy religijne/ELF (1989–2002)	0,4087	0,4462	0,5610	0,1689
Grupy językowe/ELF (1989–2002)	0,2485	0,4665	0,4741	0,0468

Źródło: Campos, Kuzeyev, *On the Dynamics of Ethnic Fractionalization*, s. 634–635; The World Factbook [dostęp: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, 2.10.2011].

²⁵ P. Eberhardt, *Twórcy ukraińskiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny”, 81 (2009), z. 2, s. 148 (na temat kształtowania historycznych granic Ukrainy zob. ostatnio B. Сергійчук, *Етнічні межі і державний кордон України*, Kijów 2008).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że analiza sytuacji geograficzno-politycznej Europy Wschodniej winna być możliwie wszechstronna i wieloaspektowa. Poza czynnikami najczęściej branymi dzisiaj pod uwagę (zaludnienie i rozmieszczenie ludności, gospodarka i bogactwa naturalne, terytorium i warunki geograficzne, potencjał militarny), należy odwoływać się do tradycji historycznych oraz głównych elementów kultury Europy Wschodniej. Bez ukazania przemian w obszarze tożsamości etnicznej i narodowej, związanej silnie z pamięcią historyczną, problemami językowymi i religijnymi, nie da się w pełni zrozumieć skomplikowanych w tym rejonie Europy relacji między państwami oraz różnic regionalnych.